

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДІАЛОГІЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ У КОМУНІКАТИВНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Із середини ХХ ст. ідея діалогу увійшла у проблемне поле філософського мислення та набула свого розвитку. Проблема діалогу та діалогічних конструкцій обговорювалася у працях багатьох дослідників (М. М. Бахтін, Н. С. Валгіна, В. Н. Волошин, О. С. Ахманова, О. О. Леонтєв, Р. Якобсон, Р. Хикнер, Д. Таннен). На сьогодні результати дослідження діалогу в європейській науковій літературі досить численні, чого не можна сказати про сходознавство, зокрема про вивчення діалогу в китайській мові.

На початку ХХІ ст. проблема діалогу набуває актуальності. Саме шляхом переосмислення та розширення поняття діалогу відбувається маркування нових культурних реалій. Ідеї розширення діалогу стають підґрунтям нового наукового та філософського бачення світу.

Теоретичну базу дослідження діалогу становлять праці вчених, що аналізують вербальне спілкування з позиції комунікативної лінгвістики, аналізу дискурсу, прагмалінгвістики, психолінгвістики, теорії спілкування, логіко-семантичного аналізу мови, комп'ютерної лінгвістики, соціолінгвістики, конверсаційного аналізу тощо. Великого розповсюдження та підтримки набуло розуміння діалогу як гри (*dialogue games*), його опису в когнітивному аспекті (*description of agents' mental states*), з точки зору реалізації певного плану (*plan-based approach*) та цілей (*goal-oriented approach*) [Donaldson, Cohen 1996, 57].

“Не будь-яке спілкування можна назвати діалогом” – саме таким твердженням американський учений-фізик Д. Бом розпочинає тлумачення своєї теорії діалогу [Бом 1996, 78]. У контексті розвитку означеної моделі діалогу в комунікативній лінгвістиці сформувалися такі напрями вивчення цього феномену:

1) *філософський* (М. М. Бахтін, М. Бубер, В. С. Біблер, Д. Бом, С. Л. Франк, Н. В. Казаринова, Д. Г. Богушевич, П. Грайс, Дж. Серль та ін.);

2) **психологічний** (М. М. Бахтін, Т. О. Флоренская, О. Г. Ковальов, А. Ф. Коп'єв, О. Б. Орлов);

3) **лінгвістичний** (М. М. Бахтін, В. Н. Волошин, О. С. Ахманова, Р. Якобсон, Н. Д. Арутюнова, Є. В. Падучева, І. П. Сусов, А. Вежбицька, Дж. Гамперц, Дж. Лич, Х. Хенне, Х. Рехбок, Н. С. Валгіна);

4) **лінгвокогнітивний** (Р. Хикнер, Л. Джейкобс, М. Фридман, О. О. Леонт'єв, Т. А. ван Дейк, Д. Таннен);

5) **психолінгвістичний** (М. М. Бахтін, Л. І. Уманський, М. Джо-лін);

6) **комунікативно-прагматичний** (Н. Д. Арутюнова, Є. В. Падучева, О. О. Леонт'єв, І. П. Сусов, Д. Г. Богушевич, А. Вежбицька, Т. ван Дейк, П. Грайс, Дж. Серль, Дж. Лич, Дж. Гамперц, Д. Таннен та інші).

7) **дискурсивний** (А. Вежбицька, Т. ван Дейк та інші).

У рамках **філософського підходу** розгляд діалогу як насамперед “діалогічного персоналізму”, “діалогічного життя” [Бубер 1993, 16–92], “поліфонії”, “різноголосся”, “діалогічності” [Библер 1993, 37–103], “діалогіки” [Бахтін 1994, 50–56] та “дискусії” [Бом 1996, 89] здійснено у таких аспектах: ствердження внутрішньо суттєвого, інтерсуб'єктивно-інтерперсонального розуміння природи міжособистісної взаємодії, трансакційної моделі комунікації [Казаринова 2001, 344–400].

Одним з основоположників дослідження діалогу вважається М. М. Бахтін, який за головну рису обрав наявність суб'єкта звернення. “Про нього не можна говорити, – можна лише звертатись до нього” [Бахтін 1975, 45]. З іншої позиції, М. М. Бахтін наголошує на тому, що діалог є не переддією, а власне дією: “Бути – означає спілкуватись діалогічно” [Бахтін 1994, 56].

З цієї тези видно, що бачення діалогу М. М. Бахтіним є набагато ширшим, ніж просто вид спілкування. Окрім того, вчений стверджує, що коли закінчується діалог, закінчується все. Виходячи з цього, діалог не повинен і не може бути закінченим [Бахтін 1979, 283]. У системі бачення М. М. Бахтіна діалог виступає універсальним способом буття людини, подвійно-двоєдина природа якого полягає у “нероздільності – непоєднуваності” Я та Іншого, а також в органічному взаємозв'язку та взаємодоповненні зовнішньої та внутрішньої інтенціональності, зовнішнього та

внутрішнього діалогу. Його розуміння сутності людини як її діалогічного існування дозволяє розуміти поняття діалогу як “субуття та само-буття” [Бахтін 1979, 284].

Витлумачуючи своє бачення діалогу, М. М. Бахтін вводить такі поняття, як “Я-для-себе”, “Я-для-іншого” та “Інший-для-мене”. З погляду М. М. Бахтіна, всі слова, висловлювання та рухи визначаються присутністю та впливом співрозмовника, а тому значною мірою належать співрозмовникові. Таким чином, М. М. Бахтін вводить поняття “*двогolosся*”, про яке він каже: “на кожне зі слів висловлювання ми нашаровуємо ряд своїх слів-відповідей” [Бахтін 1979, 240].

У своїй праці “Проблеми поетики Достоевського” М. М. Бахтін формулює протиставлення монолізму та діалогізму як двох типів сприйняття пізнання та істини. Монолізм представлений Бахтіним як “ідеологічне перетворення монізму буття в монолізм свідомості”, сфера пізнання в цій монолістичній парадигмі принципово безособова, в ній присутнє лише одне усвідомлення пізнавального чи то “свідомості взагалі”, “абсолютне я” або “абсолютний дух” [Бахтін 1979, 45].

Іншим представником філософського підходу до розгляду діалогу вважається американський учений-фізик Девід Бом. Згідно з теорією Д. Бома [Бом 1996, 104], не будь-яке спілкування можна назвати діалогом. Звичайні розмови, які не мають відчуття загального потоку, належать до розряду дискусії. Діалог же, на його думку, передбачає таке поєднання думки та почуття, яке єдиною хвилиною виносить учасників спілкування на новий, більш глибокий рівень розуміння, коли на основі розвитку спільного змісту виникає новий тип свідомості та розуму, – учасники більше не можуть протиставляти себе один одному, а просто беруть участь у цьому творчому процесі, де загальний зміст завжди набуває розвитку та змінюється [Бом 1996, 36–40].

Сучасна модель діалогу – є не просто моделлю взаємодії. Вона акцентує активну участь всіх сторін у побудові спільного змісту, який може бути несподіваним та незапланованим, оскільки обидва учасники діалогу відкриті взаємовпливу та спілкуються на рівні.

У Школі діалогу Д. Бома була розроблена порівняльна характеристика справжнього діалогу та діалогу риторичного, тобто

різного виду суперечки, дебати, полеміка, – того, що Д. Бом називає “дискусією” [Бом 1996, 89].

У рамках *психологічного підходу* як насамперед “інтер-суб’єктивної” парадигми психологічного впливу – взаємовпливу [Ковальов 1987, 14], “внутрішнього діалогу”, “мікродіалогу” [Бахтін 1979, 247] існує таке бачення діалогу.

Ідею “внутрішнього діалогу” розглядає в своїх працях американський психіатр М. Джослін. Він стверджує, що всі наші мрії та роздуми, фантазії та сни – є формами внутрішнього діалогу [Худобина 2000, 25]. Він також пропонує розглядати внутрішній діалог як зіткнення “Я” і “не Я”.

Іншою позицією вивчення внутрішнього діалогу є теорія амбівалентності: дослідження множинності особистості, або “мінливої особистості”, коли в одній людині існує одночасно декілька “Я”, які по черзі захоплюють владу над нею [Худобина 2000, 25–30].

Діалог Великої Свідомості (“макродіалог”) існує у нашій свідомості, на думку М. М. Бахтіна, виходячи за межі цієї самої свідомості [Бахтін 1979, 247].

Представники *суто лінгвістичного підходу*, розглядаючи явище діалогу, оперують такими поняттями, як “діалог”, “діалогічність”, “діалогізм”, які свідчать про вузьке та широке розуміння діалогу.

У вузькому розумінні як мовленнєвої форми спілкування *діалог* визначається в “Словнику лінгвістичних термінів” О. С. Ахманової [Ахманова 2004, 132]. Діалог – це “одна з форм мови, за якої кожне з висловлювань прямо адресується співрозмовнику і виявляється обмеженим лише тематикою самої розмови”. У “Лінгвістичному енциклопедичному словнику” [Ярцева 1990, 135] діалог, або діалогічне мовлення, визначається як форма (тип) мови, що складається з обміну висловлюваннями – репліками, на мовний склад яких впливає безпосереднє сприйняття, активізуючи роль адресанта, в мовленнєвій діяльності адресата. Для діалогічного мовлення типовим є змістовий (питання/відповідь, погодження/заперечення) та конструктивний зв’язок реплік. За В. Н. Волошиновим, діалог є формою, в якій людина висловлює свої думки. Але це повинно бути не ізольованим одиничним монологічним висловлюванням, а взаємодією щонайменше двох висловлювань [Волошинов 1993, 49]. Діалог, за Бомом, це

співпраця: дві або більше сторін працюють над досягненням спільного розуміння [Бом 1996, 90–93]. Слово “діалог” походить від грецького *dialogos* і складається з двох частин: *dia* – *наскрізь, через* та кореня *logos* – *слово, значення, мова*. Першу частину терміна можна інтерпретувати як “наскрізний рух, проникнення, розмежування, розділення, взаємність”, а, відповідно, діалог – розділене слово, взаємне мовлення, тобто розмова, яку здійснюють два або більше мовців.

М. М. Бахтін виступає проти вузького розуміння діалогу як спору, полеміки чи пародії, стверджуючи, що це є зовнішніми, найбільш очевидними, проте грубими формами діалогізму. Довіра чужому слову, авторитетність слова, пошук та необхідність глибинного смислу, погодження, його нескінченні градації та відтінки (але не логічні відмежування та не суто предметна зумовленість), нашарування смислу на смисл, голосу на голос, посилення шляхом злиття (але не ототожнення), поєднання багатьох голосів, доповнюючи розуміння, вихід за межі розуміння тощо. Ці особливі відношення неможливо звести ні до суто логічних, ні до чисто предметних. Тут зустрічаються цілісні позиції, цілісні особистості [Бахтін 1976, 300].

Діалогізм М. М. Бахтіна – це установка на початковий діалогізм “тексту взагалі”, точніше – мови в розумінні загальності [Бахтін 1979, 300–301]. Свій “*діалогізм*” М. М. Бахтін бачить у всезагальних визначеннях людської мови. Мова – будь-яка мова, за Бахтіним, істино зрозуміла лише у контексті діалогічного спілкування. Діалогізм як творча модель комунікації доповнює монологізм моделі Якобсона. Вона передбачає наявність двох комунікативних центрів, або поділений центр. Діалогізм по-новому ставить проблему цілісності як динамічної єдності просторово-часового світу діалогу, проблему контексту як соціокультурного фону мовців, проблему розмовляючого суб’єкта як “голосу”, що представляє ціннісно-смыслову позицію особистості, що розкривається в діалозі, проблему цінності, значимості як змісту свого діалогу, результату діалогічної взаємодії та цілої низки інших проблем, що розробляються останнім часом у руслі діалогізму [Бахтін 1979, 303]. М. М. Бахтін пропонує нам поняття “діалогізму розуміння” і визначає його як такий, що ґрунтується на поетапності: початкова точка – даний текст – рух назад – попередні

контексти – рух вперед – передбачення та початок майбутнього контексту [Бахтін 1979, 303–304].

В. Біблер використовує у своїх працях термін “*діалогіка*”. Цей термін іноді використовується в іноземних дослідженнях на такому ж рівні, як і “*діалогізм*” [Біблер 1993, 21–59].

Термін “*діалогічність*” використовується як категорія тексту, що характеризує його спрямованість на адресата (адресованість). Діалогічність тексту, таким чином, виступає у значенні “вплетення” різних “голосів” в його складі. Пов’язані з цим поняттям терміни “*поліфонія*”, “*багатоголосся*”, “*багатомовність*”, які широко застосовує М. М. Бахтін для опису способу взаємодії “голосів” у тексті та мові. Діалогічність, у широкому розумінні, тлумачиться М. М. Бахтіним як особлива форма взаємодії між рівноправними та рівнозначними свідомостями [Бахтін 1979, 289].

М. М. Бахтін виділяє два полюси діалогів. Це *мікро-* та *макродіалогі*. Мікродіалог є мова індивіда, що співпадає з його самоусвідомленням власного буття та діяльності: “внутрішній діалог (тобто – мікродіалог)” М. М. Бахтін тлумачить як: “я та інше співвідносяться особливим та неповторним чином: я – у формі іншого, інший – у формі я” [Бахтін 1979, 14–16]. Таким чином, мікродіалог існує навіть за відсутності реального опонента. “Інший співрозмовник присутній незримо, його слів не існує, але глибинний слід його слів визначає всі слова першого співрозмовника. Ми відчуваємо, що це бесіда, хоча розмовляє один, і бесіда є дуже напруженою, оскільки кожне присутнє слово реагує на невидимого співрозмовника, вказує поза себе, поза свої межі, на неказане чуже слово” [Бахтін 1979, 16].

Сучасна дослідниця діалогу Н. С. Валгіна у своїй праці “Теорія тексту” стверджує, що художня література дає приклади особливого виду діалогу, який охоплює весь текст, стаючи наскрізним літературним предметом, на основі якого, власне, і будується твір – як у змістовому, так і в композиційному плані.

Н. С. Валгіна стверджує, що діалогічне мовлення може бути представлене в тексті таким чином: як зміна неініційованих реплік персонажів, відмежованих одна від одної абзацом чи відступом (як у класичній прозі), і як ініційований діалог з авторськими ремарками (як у драмі) [Валгіна 2003, 123–130].

Вона, як і М. М. Бахтін, виділяє два головні *види діалогу*, проте називає їх “*відкритим*” та “*прихованим*” видами. З погляду Н. С. Валгіної, відкритий вид діалогу може бути застосованим у текстах науково-популярної літератури, де, з метою створення сюжетності, автор звертається до прямої мови – або у вигляді цитування, або шляхом конструювання певного діалогу з читачем. Тоді як прихований діалог “автор – читач” може мати місце у монологічно побудованому тексті, коли виникає потреба активного впливу на читача. На думку Н. С. Валгіної, такий вид діалогу потрібен авторові не лише задля переконання читача, а й задля підтвердження власної думки. Цим дослідниця пояснює наявність прямих звернень та апелювання до погляду читача [Валгіна 2003, 90–100].

Стосовно засобів, притаманних діалогізації, Н. С. Валгіна виділяє *синтаксичні* (комплекс питання – відповідь, риторичні запитання, ввідні та вставні конструкції, різні форми звернення до читача тощо) та *текстові* (посилання, звернення до точки зору іншого тощо) [Валгіна 2003, 170–175].

Представники *лінгвокогнітивного підходу* продовжують бахтінівську “Я-Ти” концепцію, відрізняючи при цьому “Я-Ти” установку, як діалогічного прояву, від “Я-Ти” моменту, як найповнішого та найглибшого здійснення діалогу, який являє собою єдність повторюваних “Я-Ти” та “Я-Вони” моментів [Бахтін 1976, 293–316].

У своїх працях М. М. Бахтін пропонує три плани діалогічної всезагальності [Бахтін 1979, 247]:

- 1) про всезагальність діалогу як основи взаєморозуміння між людьми;
- 2) про всезагальність діалогу як основи всіх мовленнєвих жанрів;
- 3) про невідповідності “всезагальності діалогу” з прямим узагальненням.

Учені Х. Хенне, Х. Ребок [Хенне, Ребок, 31] розробили принципи рівневого аналізу діалогів:

- 1) категорія макрорівня – фази розмови (початок, завершення, середина, нецентральні фази “поля”);
- 2) категорія множинного рівня (крок у діалозі, зміна мовців за правилами обміну репліками, хід розмови, мовленнєвий акт, сигнал членування діалогу, проведення каналу зворотного зв’язку);

3) категорія мікрорівня (синтаксичні, лексичні, фонологічні та просодичні структури).

Окрім запропонованого рівневого аналізу, вчені також виділяють характеристики, притаманні діалогам [Хенне, Ребок, 32–33]:

1) види діалогів (природний, спонтанний, підготовлений, фактично-літературний, діалог інсценування);

2) констеляція учасників (міжособистісний діалогічний обмін, групова бесіда, в малих групах, у великих групах);

3) ступінь відкритості (інтимні діалоги, напіввідкриті, висловлювання на публіку);

4) соціальне відношення між мовцями (симетричне, асиметричне, антропологічне, соціокультурне);

5) структура дій в діалозі (директиви, повідомлення, роздуми);

6) ступінь знайомства мовців (повне, дружнє, просто знайомство, поверхове, незнайомі);

7) ступінь підготовленості мовців (відсутність підготовки, підготовленість на рівні буденної бесіди. Спеціальна підготовка до даної розмови);

8) фіксованість теми (відсутність фіксованості, фіксованість загальної тематики спілкування, вузька специфіка).

Представники *психолінгвістичного підходу* розглядають явище діалогу як бачення спів-взаємодіючої дії [Дьяконов 2006, 22–27].

Проте, не беручи до уваги, яка саме зі сторін організації діалогу формалізується в методі, всі вони базуються на одному з двох підходів до розуміння взаємодії [Дьяконов 2006, 22–27]:

1) *класичний, картезіанський* (спирається на вчення Декарта) – базується на тому, що будь-які взаємодіючі елементи розглядаються як окремі, незалежні явища;

2) *сучасний, бахтінівський* (базується на вченні Бахтіна) – розуміння взаємодії як процесу, що створює єдність, ціле, взаємопов'язаних суб'єктів, що доповнюють один одного.

Перший підхід виключає суб'єктивність, зводиться до звичайного обміну репліками, не беручи до уваги емоції, оцінки, ставлення, що виражаються учасниками взаємодії.

Другий підхід базується на розумінні взаємодії суб'єктів як динаміки інтерсуб'єктивності, тобто як процесу розвитку відносин суб'єктів, формування їхніх оцінок, емоцій, змістів під впливом один одного під час діалогічного спілкування.

У розумінні М. М. Бахтіна [Бахтін 1979, 28], діалог являє собою форму мислення, що дозволяє брати участь у творенні гіпотез іншого, його структура включає в себе породження проблеми та формування пошуку вирішення питання; пояснення партнеру знайденого рішення; зіставлення гіпотез; констатацію висновків; правильну відповідь.

Представники **комунікативно-прагматичного** підходу запропонували вивчення структури діалогу, що ґрунтувалося на поняттях *мовленнєвих актів* та *ілокутивної сили*. За основний сегмент діалогу вони обрали мінімальні комунікативні одиниці – групи мовленнєвих актів, пов'язані чіткими ілокутивними відношеннями, такими як *питання – відповідь*, *наказ – вираження згоди* тощо [Баранов, Крейдлін 1992, 86–87].

Говорячи про взаємодію учасників спілкування в рамках діалогу, О. М. Баранов та Г. Е. Крейдлін вводять поняття ілокутивного примусу, як одного з проявів законів зчеплення, діючого у просторі діалогу [Баранов, Крейдлін 1992, 86–87]. Мовленнєві акти, пов'язані у мовленнєвому контексті відношенням ілокутивного примусу, автори пропонують назвати відповідно ілокутивно незалежним та ілокутивно залежним.

Ілокутивно незалежний мовленнєвий акт вони виділяють як мовленнєвий акт, ілокутивне призначення якого на даному етапі обумовлене інтенціями мовця, а *ілокутивно залежний мовленнєвий акт* – як мовленнєвий акт, ілокутивне призначення якого цілковито детермінується ілокутивним призначенням будь-якої попередньої репліки (з означеного мовленнєвого відрізка), виділяючи відповідно ілокутивно незалежні та ілокутивно залежні репліки.

Структура діалогу, на думку авторів, спирається на відношення ілокутивного примусу, так само як і структура речення формується на основі синтаксичних зв'язків. Проте, як зазначають дослідники, ілокутивний примус не тотожний синтаксичному зв'язку. Якщо такий зв'язок, як синтаксичний, базується на категоріальних властивостях мовних одиниць, то примус, існуючи у просторі мовленнєвих актів, формується не лише під впливом ілокутивних функцій мовленнєвого висловлювання, але й перебуває під впливом спільних законів формування діалогу [Баранов, Крейдлін 1992, 87–88].

Досліджуючи комунікативно-прагматичні та структурно-семантичні характеристики *інформаційно-конфліктного діалогу*, Н. Д. Арутюнова зосередила увагу на формуванні комунікативних стратегій, оскільки, на її думку, в сфері інформативних мовних жанрів спостерігається найбільш тісний зв'язок між діалогами різних типів [Арутюнова 1990, 5–32]. Саме ця сфера комунікації дозволяє виявити та описати стадію переходу від діалогу-співпраці до діалогу-конфлікту та навпаки, тобто розглянути діалогічний дискурс у динамічному аспекті.

Аналіз конфліктного діалогу пов'язаний із різноаспектним вивченням *кооперативного діалогу* в лінгвістиці та психології, зокрема його *структури* (О. А. Лаптева, Г. Буш, Б. Ф. Ломов та ін.), *тематичної організації* (Н. Д. Арутюнова, Г. О. Золотова, Г. М. Андреева та ін.), *взаємодії комунікантів* (Г. В. Колшанський, Г. Мюллер, Л. Хоровіц та ін.), *комунікативних характеристик* (М. Ю. Федюсок, В. Х. Багдосарян та ін.).

Представники *дискурсивного підходу*, аналізуючи комунікативну взаємодію, пропонують окремий аспект вивчення діалогу, що ґрунтується на його порівняльному зіставленні з поняттям *дискурс* у різних його тлумаченнях.

Важливе місце у дискурсивному підході до вивчення діалогу становлять праці його засновника Т. А. Ван Дейка. Учений розробив таку класифікацію дискурсів [Ван Дейк 2000, 50–64]:

– *дискурс у широкому розумінні* (як комплексна комунікативна подія) – комунікативна подія, що відбувається між мовцем та слухачем у процесі комунікативної діяльності. Така комунікативна дія може бути усною або письмовою, мати вербальні або невербальні складники;

– *дискурс у вузькому розумінні* (як текст або діалог) – завершений або такий, що продовжується, продукт комунікативної діяльності, його писемний або мовний (усний) результат, що інтерпретується реципієнтом;

– *дискурс як конкретна розмова*;

– *дискурс як тип діалогу*;

– *дискурс як соціальна формація*.

На думку А. Вежбицької, термін “діалог” близький до терміна “дискурс”. Головна відмінність між ними полягає у тому, що діалог підкреслює інтерактивний характер використання мови,

тоді як, використовуючи термін “дискурс”, варто пам’ятати про включеність комунікації до соціального контексту [Вежбицькая 1985, 23]. Піддавши свого часу критиці положення лінгвістичної прагматики, А. Вежбицька наголошувала на тому, що закономірності діалогу значною мірою залежать від особливостей мови та культури.

Таким чином, можна простежити колоподібний хід думок стосовно трактувань та сприйняття діалогу. Починаючи від найзагальніших уявлень про діалог як своєрідний прояв буття, відбувається поступове дослідження позицій його учасників, їхнього психологічного стану, що має свій безпосередній вплив на характер діалогічних відносин. Окремо досліджуються етапи побудови, складові одиниці, мовні особливості вираження діалогу. І, як результат, знову підхід до можливості бінарного бачення діалогу у його вузькому та широкому розумінні.

ЛІТЕРАТУРА

Арутюнова Н. Метафора и дискурс. Теория метафоры. Москва, 1990.

Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, 2004.

Баранов А., Крейдлин Г. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога // Вопросы языкознания, 1992, № 2.

Бахтин М. Из записей 1970–1971 годов. Москва, 1973.

Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва, 1975.

Бахтин М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1979.

Бахтин М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1986.

Бахтин М. Работы 1920-х годов. Киев, 1994.

Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве. Москва, 1976.

Библер В. Школа диалога двух культур: Идеи, опыт, перспективы. Кемерово, 1993.

Бом Д. О самом важном. Москва, 1996.

Бубер М. Два образа веры. Москва, 1995.

Валгина Н. Теория текста. Москва, 2003.

Ван Дэйк. Язык и идеология: к вопросу о построении теории взаимодействия // **Методология исследований политического дискурса: Актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов, 2000, № 22.**

Вежбицкая А. Речевые акты // **Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика, 1985, № 16.**

Волошинов В. **Марксизм и философия языка: Основные проблемы социологического метода в науке о языке.** Ленинград, 1993.

Дьяконов Г. Концепция диалога М. М. Бахтина как методология научно-гуманитарного мышления и мировоззрения // **Соціальна психологія, 2006, № 5 (19).**

Казаринова Н. **Теория межличностного общения как междисциплинарное знание.** Санкт-Петербург, 2001.

Ковалев Г. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия // **Вопросы психологии, 1987, № 2.**

Ярцева В. **Лингвистический энциклопедический словарь.** Москва, 1990.

Джолин М. **Внутренний диалог в психолингвистике.** – Режим доступа: <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=1143>

Хенне Х., Ребок Х. **Уровневый анализ диалога.** – Режим доступа: <http://lingeru.ru/mnogoobrazie-i-status-edinicz-diskurs-analiza>

Худобина Е. **Проблема внутреннего диалога в психологии.** – Режим доступа: <http://www.sunhome.ru/psychology/15217/p4>